

quarterly Journal Of Gender And Family Studies

Cultural Resistance of Iranian Against Reza Khan's Modernization Project with an Emphasis on the "Unveiling" Project

Fahimeh Zare, Researcher in the Women and Family Research Institute

Fariba Alasvand, Associate Professor, Research Center for Women and Family

Article Info

Date received: 12/05/1403

Date confirmed: 09/06/1404

Extended Abstract

The reign of Pahlavi I marks one of the most significant, impactful, and challenging historical turning points for Iranian society. During the reign of Reza Khan, the state's top-down modernization program was implemented under the direction of the king and his close associates. One of the earliest steps towards modernizing society and imitating Western countries was the reform of men's and women's clothing, for which Reza Khan issued numerous decrees. The "Unveiling" project was among the most critical cultural transformations pursued by his administration. Despite the government's determination to enforce it and the violent approach of officials toward those who disobeyed, it faced strong reactions from various social actors in Iran.

Reza Khan's unveiling project was officially initiated in December 1935. According to this policy, Iranian women and girls, for whom hijab was an integral part of their cultural and religious identity, were required to remove their veils. Naturally, Iranian women and families, adhering to their Islamic and national value-normative system, resisted this planned cultural reform initiated by the ruling apparatus and intellectual elites. They insisted on their principles and sought to preserve their historical and religious traditions. The resistance against this project was not uniform; rather, it manifested in various forms, which can be classified into three categories. The first type was passive resistance, characterized by withdrawal from confrontation. The main strategies of this group included migration and seclusion.

**Resistance,
Cultural Resistance,
Everyday Life,
Unveiling,
Modernization.**

Some Iranian families, unable to actively resist a law supported by the state, chose to emigrate to neighboring countries such as Iraq to evade the implementation of Reza Shah's decree. Similarly, some Iranian women and girls, acknowledging social constraints, withdrew from public life, embraced seclusion, and remained steadfast in observing their religious values and norms.

The second type of resistance was political resistance, which encompassed a range of reactions, including political protests, clashes with police officers, and filing petitions to legal authorities such as the parliament and the prime minister. However, the third type of resistance, which is the focus of this study, was cultural resistance by social actors who sought to preserve religious traditions against Reza Khan's wave of modernization in contemporary Iranian history. A significant portion of women, families, and the clergies were among the influential social forces in this resistance. Indeed, from a historical perspective, it is important to note that although the majority of Iranian families, women, and the clergies opposed the Unveiling project, there were also women, families, and religious figures who did not object to this transformation and aligned themselves with the shift from Iranian cultural traditions to Western cultural norms.

A historical examination of the unveiling project reveals various forms of resistance by Iranian women and families in the context of everyday life. To safeguard their religious beliefs without overtly confronting Reza Khan's oppressive structure, Iranian women and girls employed personal creativity and individual agency. For instance, they designed long garments and hats that fully covered their hair as an alternative to the *chador* or wore wigs to maintain their religious dress code. Another example of resistance in everyday life context by Iranian families involved making changes in their use of public bathing facilities. Some families whose homes were near a bathhouse facilitated access for their neighbors by allowing them to pass through rooftops, while wealthier families began constructing private bathhouses within their homes. In some cases, men in the neighborhood acted as lookouts along the route to the bathhouse, ensuring that women with hijab could safely access public bathhouse without fear of harassment by government officials (Jamshidiyha & Najafian Razavi, 2011, p. 46). Defiance of Reza Khan's unveiling decree was not limited to ordinary women. Even the wives and daughters of government employees applied strategies such as feigning illness or traveling to avoid attending mixed-gender celebrations where Islamic dress codes were not observed. John Fiske, in *Understanding Popular Culture*, identifies various resistance strategies against dominant structures, including evasion as a means of escaping social and disciplinary controls, sidestepping restrictions, avoiding entrapment, and circumventing the regulations imposed by ruling authorities (Shafiei, 2014, p. 161).

Although the ruling structure holds considerable power in such confrontations, opposing actors and agents are not entirely powerless or passive. Michel de Certeau, a prominent theorist of everyday life, in his analytical approach to conflict and resistance in daily life, contrasts the dominant, rigid, and structured forces of power with the weaker yet creative, adaptable, and agile actors. These actors possess significant capacities to counter the strategies of the powerful and continuously outmaneuver the dominant structure through tactical resistance (Shafiei, 2014, p. 157).

The concept of resistance is both prevalent and complex in the fields of political sociology and cultural studies. Andy Bennett, in his seminal work *Culture and Everyday Life*,

introduces subcultures as forms of resistance against the rising tide of modernity and globalization in the contemporary world. He discusses groups that adopt alternative and distinct lifestyles, actively rejecting and negating the fundamental beliefs, customs, and cultural practices that define modern and contemporary societies (Bennett, 2007, p. 255). This study seeks to present a theoretical framework based on a historical-analytical narrative, utilizing official documents and reports from the police forces (*Shahr bani*) and the Ministry of Interior Affairs. It examines the backgrounds, characteristics, processes, and strategies of the resistance movements led by social forces defending religious and cultural traditions in Iran, particularly families and the clergies, against the *Unveiling* project. It appears that one of the most crucial elements of Iranian cultural resistance was the everyday resistance expressed through creative strategies against the coercive power of the ruling apparatus. A review of this historical period demonstrates that resistance did not always manifest in explicitly political movements or within the framework of social movements. Rather, it often emerged within the ordinary, daily lives of the people, shaping a unique and enduring form of defiance.

مقاومت فرهنگی ایرانیان در برابر مدرنیزاسیون رضا خانی با تأکید بر پروژه «کشف حجاب»

فهیمة زارع (نویسنده مسئول)

پژوهشگر مقیم پژوهشکده زن و خانواده

<https://orcid.org/0009-0008-4795-0667-fahim.zare63@gmail.com>

فریبا علاسوند لهری

دانشیار پژوهشکده زن و خانواده

<https://orcid.org/0000-0002-0608-6103-alasvand.f@gmail.com>

چکیده

اطلاعات مقاله

پروژه «کشف حجاب» از مهم‌ترین پروژه‌های تغییرات فرهنگی ایرانیان بود که به‌رغم جدیت دولتمردان در عملیاتی کردن آن و با وجود رویکرد سرکوبگرانه رضا خان، واکنش شدید عاملان اجتماعی در ایران را در پی داشت. پرسش پژوهش پیش‌رو این است که مقاومت ایرانیان در برابر این پروژه در چه فرایندی و از طریق چه سازوکارهایی رقم خورد؟ در مقاله تلاش شده مبتنی بر یک روایت تاریخی - تحلیلی و با بهره‌گیری از اسناد و گزارش‌های رسمی شهربانی و وزارت کشور، از زمینه‌ها، ویژگی‌ها، فرایندها و راهبردهای کنش‌های مقاومت‌آمیز نیروهای اجتماعی محافظ سنت در ایران به‌ویژه خانواده‌ها و روحانیان در برابر پروژه کشف حجاب، یک صورت‌بندی نظری ارائه شود. از نتایج این پژوهش ارائه یک سنخ‌بندی از گونه‌های مختلف مقاومت نیروهای اجتماعی ایران در پروژه کشف حجاب است. مقاومت ایرانیان در برابر این پروژه، مقاومتی یکسان نیست و شامل لایه‌ها و سطوح متعددی است که می‌توان آن را به سه بخش سنخ‌بندی کرد: مقاومت منفعلانه و ترک صحنه‌دگرگیری؛ مقاومت سیاسی؛ مقاومت فرهنگی. به نظر می‌رسد از جمله مهم‌ترین مؤلفه‌های مقاومت فرهنگی ایرانیان، کنش مقاومت‌آمیز در بستر زندگی روزمره و وجود خلاقیت در برابر قدرت سرنیزه دستگاه حاکم است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

مقاومت،
مقاومت فرهنگی،
زندگی روزمره،
پهلوی اول،
کشف حجاب،
مدرنیزاسیون.

مقدمه و طرح مسئله

برآمدن رضا خان نقطه عطف تاریخ معاصر ایران است. مأموریت ویژه رضا خان تجدید آمرانه و از بالا به پایین جامعه و دولت ایران بود و همواره او را «اصلاح‌گر»، «بانی مدرنیزاسیون» و حتی «عرفی‌ساز» کبیر قلمداد کرده‌اند (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ص ۱۴۱). رضا خان بدون بهره‌گیری از پشتوانه‌های تاریخی فلسفی، علمی، دینی و فرهنگی ایران، دست به اصلاحات بنیادین بر پایه اصول اندیشه‌های غربی زد که با واکنش جامعه و نیروهای اجتماعی حافظ سنت روبه‌رو شد. این پژوهش به این پرسش پاسخ می‌دهد که ایرانیان مخالف با این نحوه از مدرنیزاسیون - برای مقاومت در برابر این جریان - چه رویکردهایی در پیش گرفتند و در قالب چه سازوکارهایی به مقاومت پرداختند.

از نخستین اقدامات مداخله‌گرایانه رضا شاه در زندگی فرهنگی جامعه، موضوع اصلاح لباس و پوشش ایرانیان بود. او در دوران حکومت خویش، پنج حکم در مورد اصلاح پوشش و لباس صادر کرد که عبارت‌اند از: «استفاده از کلاه پهلوی» (مرداد ۱۳۰۶)، «متحدالمال اتحاد البسه و تبدیل کلاه» (دی ۱۳۰۷)، «اساسنامه لباس تمام رسمی مأمورین کشوری» (۱۳۰۸)؛ «استفاده از کلاه شاپو» (۱۳۱۴)؛ «متحدالمال کشف حجاب» (۱۳۱۴). پروژه کشف حجاب رضا خان از دی ۱۳۱۴ به صورت رسمی آغاز شد و بر اساس آن، زنان و دختران ایرانی که حجاب برای آنها آمیزه‌ای از هویت فرهنگی - مذهبی به شمار می‌آمد، ملزم به بی‌حجابی شدند. طبیعی است که زنان و خانواده‌های ایرانی مبتنی بر نظام ارزشی - هنجاری اسلامی و ملی خویش در برابر این تغییرات برنامه‌ریزی شده از سوی دستگاه حاکم و روشن‌فکران به مقاومت بپردازند. البته باید یادآور شد با وجود آنکه بخش زیادی از جامعه، خانواده‌ها و زنان ایرانی با این پروژه همراهی نکردند و در صدد مقاومت به انحای مختلف برآمدند، زنان، مردان و خانواده‌هایی بودند که کاملاً همراه با این تغییر فرهنگی جدید بدون هیچ‌گونه مقاومتی، حجاب، پوشش و مناسبات میان زن و مرد را بر اساس الگوی فرنگی تغییر دادند. این گروه جریان تحول‌خواهی بودند که شامل روشن‌فکران، زنان تحصیل کرده و فعال در مطبوعات و همچنین دانش‌آموختگان فرنگ‌رفته به شمار می‌آمدند.

نکته درخور توجه اینکه منازعات حول محور مسئله حجاب و پوشش در میان طبقات نخبگانی ایرانیان از مدت‌ها پیش از فرمان «کشف حجاب» رضا خان یعنی از روزهای نخستین پس از مشروطه آغاز شده بود. روشن‌فکران ایرانی و جریان تحول‌خواه از جمله شاعران متجدد مانند ایرج میرزا، عارف قزوینی و میرزاده عشقی از کسانی هستند که با ابزار شعر به انتقاد از حجاب زن مسلمان ایرانی پرداخته‌اند. مقابله و مقاومت عاملان اجتماعی در برابر پروژه سرکوبگرانه دستگاه حاکم یکسان نبود و ایرانیان مخالف با آشکال گوناگون عاملیت خویش را به منصفه ظهور رساندند.

شیوه‌های گوناگون از مبارزه‌های سیاسی سخت همچون قیام گوه‌رشاد به رهبری نهاد روحانیت، از نیروهای اجتماعی مؤثر در جامعه ایران گرفته تا کنشگری‌های حقوقی - مدنی مانند ارسال شکواییه به مجلس شورای ملی را در بر می‌گیرد. پژوهش‌هایی در خصوص واقعه «کشف حجاب»، زمینه‌های اجتماعی - سیاسی آن، پیامدهای این قانون و واکنش‌های در برابر آن انجام گرفته است (ر.ک: جعفری، ۱۳۷۳/ جعفریان، ۱۳۸۳/ صلاح، ۱۳۸۴/ صادقی، ۱۳۹۲)؛ ولی اغلب این پژوهش‌ها به اصل واقعه با بازخوانی اسناد پرداخته و در نهایت قیام گوه‌رشاد را بررسی کرده‌اند و به نظر می‌رسد مقاومت‌های فرهنگی کنشگران ایرانی دغدغه پژوهشگران نبوده است. این پژوهش ضمن ارائه رهیافتی نظری به بحث مقاومت، به بررسی مناسبات قدرت در پروژه کشف حجاب و کنش‌های مقاومت‌آمیز نیروهای اجتماعی برابر آن با رجوع به اسناد و منابع اولیه می‌پردازد. تمرکز این نوشتار بر آن سنخ از مقاومت است که ذیل زندگی روزمره و کنش‌های خلاقانه گنجانده می‌شود.

ادبیات نظری

مفهوم مقاومت مفهومی رایج و پیچیده در دو حوزه مطالعاتی جامعه‌شناسی سیاسی و مطالعات فرهنگی است. زندگی روزمره از بسترهای مهم مقاومت فرهنگی است که نظریات جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی گفت‌وگوی مفصلی در مورد آن دارند. اندی بنت در کتاب نظری مهم خویش فرهنگ و زندگی روزمره، پادفرهنگ‌ها را جریان‌های مقاومت در برابر سیل فزاینده مدرنیته و جهانی شدن در دنیای معاصر معرفی می‌کند. او از گروه‌هایی سخن می‌گوید که راهبردها و قریحه‌های متفاوتی دارند که عقاید، رسوم و کارکردهای فرهنگی مهم و اساسی برای تعریف جوامع مدرن اخیر و معاصر را فعالانه نفی و طرد می‌کنند. این عقاید طیف بدیلی از گفتمان‌های ایدئولوژیک و سیاسی را عرضه می‌کنند که افراد به کمک آنها می‌توانند موقعیت و جایگاه خود را در متن و زمینه زندگی روزمره تعیین کنند (بنت، ۱۳۸۶، ص ۲۵۵-۲۵۶).

میشل دو سرتو اندیشمند فرانسوی از جمله نظریه‌پردازان مطرح مطالعات فرهنگی است که با بهره‌گیری از مفاهیمی مانند جنگ چریکی، تجاوز، ترفندها، حیل‌های فریبکارانه، راهبردها و تاکتیک‌ها بحث مفصل نظری در مورد تضاد^۱ و کشمکش در بستر زندگی روزمره دارد. قوی‌ترهای

۱. تضاد رابطه‌ای اجتماعی تعریف می‌شود که در آن، یک فرد یا گروهی از مردم بر آن می‌شوند که اراده خود را بر خلاف مقاومت مقاومت دیگران تحمیل کنند؛ گستره تضاد می‌تواند از جنگ تمام‌عیار تا رقابت کاملاً سامان‌یافته باشد. تضاد حذف‌شدنی نیست و هر اقدامی برای حذف آن همواره به ظهور دوباره آن به شکلی دیگر می‌انجامد. هدف آن جدا کردن کسانی است که به درد

سنگین، سازمان یافته و بدون خلاقیت در برابر ضعیف‌ترهای خلاق، منعطف و چابک، مبنای تحلیل او از تضاد و تقابل قدرت ساختاریافته و مقاومت در برابر آن است. دو سرتو کنشگرانی را مطرح می‌کند که از ظرفیت‌های بسیار زیادی در مقابله با راهبردهای قدرتمندان برخوردارند و توانایی آن را دارند که به‌طور مداوم به ساختار حاکم حقه بزنند. او در تعریف راهبرد این‌گونه بیان می‌کند: من راهبرد را نظامی از عناصر مناسبات قدرت می‌خوانم که زمانی ممکن می‌شود که سوژه اراده و قدرت را بتوان از یک «محیط» متمایز کرد (دو سرتو، ۱۹۹۸م، ص ۴۸۹، نقل از رضایی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۶). دو سرتو بیان می‌کند: راه‌های بی‌شماری برای رو کردن و ناکام گذاشتن بازی دیگری وجود دارد که مشخصه مقاومت زیرکانه و سرسختانه گروه‌هایی است که به دلیل از دست دادن فضایشان باید در شبکه‌ای از الزامات و بازنمودهای استقرار یافته از پیش، امور خود را بگذرانند. مردم باید با این وضع سرکنند (دو سرتو ۱۹۸۴م، ص ۱۸، نقل از رضایی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۹). از نگاه دو سرتو دور زدن نظم سازمان یافته از ظرفیت‌های مهم زندگی روزمره است. دال محوری تحلیل‌های دو سرتو، «گریز از نظام سلطه بدون ترک آن» است. بر اساس مدعای دو سرتو این موقعیت محصول خلاقیت زندگی روزمره در به‌کارگیری «هنر هم‌زیستی» با قدرت مستقر هم‌زمان با بهره‌گیری از امکانات آن برای اهداف خویش است. اگرچه فضایی خارج از قلمرو سلطه یافت نمی‌شود و قدرتمندان «مکان‌هایی» را ایجاد می‌کنند که قدرتشان را به منصفه ظهور برسانند و کم‌قدرت‌ها توانایی ترک این اماکن را ندارند؛ اما راه درروهایی با استفاده از قدرت خلاقیت و نوآوری خود فراهم می‌کنند. تدبیر موقت، سرکردن، گذراندن و کنار آمدن از جمله مفاهیم مهم در مباحث دو سرتو است. به‌طور کلی این اصطلاحات به اوضاعی اشاره دارد که مردم به سازگاری خلاقانه و توأم با دست‌کاری اوضاعی ناچارند که در پیدایش آن دخالتی نداشته‌اند. کاربرد اصطلاحاتی مانند سازگاری^۱، دست‌کاری یا دخل و تصرف^۲ و حقه و فریبکاری^۳ این موضوع را به‌خوبی روشن می‌کند. تأکید مداوم دو سرتو این است که مردم باید با آنچه در اختیار دارند، سرکنند. البته این نکته درخور توجه است که این اندیشمند فرانسوی با بیان مفاهیمی همانند راهبرد و تاکتیک، هم‌زمان به تحلیل تلاش نظام‌های تعریف‌شده، انضباطی و منتشر قدرت

اوضاع حاکم می‌خورند و نابود کردن کسانی است که به درد نمی‌خورند (کرایب، ۱۳۸۲، ص ۲۱۲).

1. Adaptation.
2. Manipulation.
3. Trickery.

برای سلطه و به انقیاد کشیدن مردم و مقاومت مردم عادی در برابر این نظام پرداخته است. بر مبنای نظریه دو سرتو که شبکه نظارت قدرت حاکم در کل فضاهای جامعه شمول دارد، گام اساسی درک شیوه مقاومت در برابر این نظارت و انتظام بخشی گسترده است. در واقع فهم فرایندها و رویه های عامه و مردمی به منظور دست کاری نظام انضباطی دارای اهمیتی دوچندان است. او بر فرایندهایی تمرکز دارد که عامه مردم به وسیله آنها با ساختار قدرت و انتظام بخش راه می آیند؛ تنها با این انگیزه و امید که از آن بگریزند و دورش بزنند. این «شیوه های عمل» کردارهای متعددی را فراهم می کند که کنشگران با بهره گیری از ظرفیت آنها، مکان های ساختار قدرت مسلط را به فضای دلخواه و اختصاصی خویش تبدیل می کنند. دو سرتو با طرح «شیوه های عمل» به دنبال درک و تحلیل عملکردهایی است که مانند میکروپها در ساختار تکنوکراتیک رسمی منتشر می شوند و کارکردها و عملکردهای نظام را به واسطه تاکتیک های چندگانه ای که در جزئیات زندگی روزمره قرار گرفته اند، دگرگون می کنند. در واقع هدف اصلی میشل دو سرتو صورت بندی نظری آشکال پنهانی و خلاقانه و تاکتیک های طبقه ای از مردم است که در شبکه انضباطی از پیش مشخص شده محصور شده اند. مجموعه کردارهای این چنینی و حقه زدن ها، مقاومت در برابر قدرتمندان را شکل می دهد و شبکه ای ضد انضباطی ایجاد می کند (ر.ک: رضایی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۸-۱۳۱).

مانونل کاستلز نظریه پرداز دیگری است که در کتاب عصر اطلاعات خویش از «هویت های مقاومت» گفت و گو می کند. او با بررسی موردی جنبش های معترض و مخالف همچون زاپاتیستاهای مکزیک، میلیشیاهای آمریکایی، کاتالان ها در اسپانیا و با اشاره به جنبش های بنیادگرایانه دینی به این نکته اساسی توجه می کند که همه این نهضت ها به رغم تفاوت های اساسی با یکدیگر، پایداری به وجود می آورند که او از آن با عنوان «هویت های مقاومت» یاد می کند. این هویت ها در برابر سیل بنیان کن شبکه ای شدن عالم در تلاش اند با تکیه بر میراثی که آن را احیاناً جاودانی و تغییرناپذیر به شمار می آورند، حصن حصینی ایجاد کنند و در برابر تغییراتی که در جهان در حال وقوع است، مقاومت ورزند. کاستلز از یک قاعده کلی در حوزه تغییر اجتماعی سخن می گوید؛ از اینکه هرگونه فعالیت برای اعمال و تحمیل سلطه، بی گمان مقاومتی در پیش خواهد داشت. این نظریه پرداز جنبش های اجتماعی از ظهور هویت های مقاوم در هیئت جمع های دینی، فرهنگی، ملی، قومی و محلی سخن می گوید و یادآور می شود که این هویت های جدید را می توان در سه مقوله کلی جای داد که او از آنها با عناوین «هویت مشروعیت بخش»، «هویت مقاومت» و «هویت برنامه ای» یاد می کند. هویت نوع اول در درون حکومت ها یا دولت های ملی ایجاد می شود و زمینه را برای ظهور جامعه مدنی آماده می کند. دومین نوع هویت که ناشی از نوع

احساس طرد و کنار گذاشته‌شدگی است، به ایجاد جمعیت‌ها و جماعت‌ها با گرایش‌های خاص منجر می‌شود. سومین نوع هویت سبب ظهور کنشگران اجتماعی می‌شود که به نحو دسته‌جمعی عمل می‌کنند و از آنان با اصطلاح «سوژه اجتماعی»^۱ یاد می‌شود. اینان برنامه‌برساختن هویت‌های تازه‌ای را اجرا می‌کنند که می‌تواند اشکال کاملاً متنوع از ارتجاعی و محافظه‌کار و واپس‌گرا تا مبارزه‌جو و جزم‌اندیش و فرقه‌گرا و تا پیشرو و فعال و عقل‌گرا به خود بگیرد (کاستلز، ۱۳۸۰، ص ۲۲). نکته‌ی درخور ذکر اینکه صرف‌نظر از پذیرش یا عدم پذیرش کلی تقسیم‌بندی نظری کاستلز می‌توان از بخش «هویت مقاومت» برای صورت‌بندی نظری مقاومت‌های فرهنگی - اجتماعی که در برابر جریان اصلی فرهنگی غرب برخاسته‌اند، استفاده کرد.

جان فیسک نظریه‌پرداز دیگر مطالعات فرهنگی است که با بهره‌گیری از مفهوم «هژمونی» آنتونیو گرامشی به صورت‌بندی نظری از قدرت و مقاومت پرداخته است. او در کتاب درک فرهنگ عامه راهبرد-های مقاومت در برابر ساختار غالب را مواردی همچون طفره رفتن در شکل فرار از کنترل‌های اجتماعی و انضباطی، جاخالی دادن، دم به تله ندادن، در رفتن و دور زدن احکامی معرفی می‌کند که ساختار حاکم اعمال می‌نماید. فیسک مدعی است در جهان معاصر، با وجود انضباط‌بخشی گسترده و کنترل‌های اجتماعی، قواعد جاری در بستر زندگی روزمره به صورت مداوم طرد و نقض شده و خلاقیت ضعیف‌ترها در به‌کارگیری کالاها و منابعی که در اختیارشان است، محل نزاع قرار می‌گیرد (شفیعی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۱). با توجه به مباحث اخیر جاری در مطالعات فرهنگی می‌توان به این نتیجه رسید که فارغ از جنبش‌های اجتماعی، زندگی روزمره نیز زمینه‌مناسبی برای بروز مقاومت است و کنش مقاومتی افزون بر صورت‌های فیزیکی سخت در قالب کنش‌های نرم و رفتارهای خلاقانه و نمادین نیز ظهور و نمود می‌یابد. در پایان لازم به یادآوری است که استفاده از مفاهیم و صورت‌بندی‌های نظری جامعه‌شناسان غربی صرفاً به مثابه ابزاری نظری است تا بتوان مقاومت فرهنگی بخشی از جامعه ایرانی که با تمسک به ذخایر فرهنگ دینی خویش در برابر فرایند غربی‌سازی جامعه و فرهنگ انسان ایرانی ایستادند را در قالبی نظری ارائه داد.

نقطه آغازین چالش‌های جامعه ایرانی با مسئله حجاب

از زمان انقلاب مشروطه تاکنون جریان تجددخواه و روشن‌فکر ایرانی در موقعیت واردکننده و مدافع ارزش‌های مدرن، در تقابل با فرهنگ، ارزش‌ها و سنت‌های دینی - بومی ایرانی قرار گرفته

1. Social Subject.

است. تاریخ اندیشه روشن‌فکران ایرانی در بستر تضاد سنت و مدرنیته نضج گرفته است. روشن‌فکران به عنوان یکی از نیروهای اجتماعی در تضاد آشکار با نیروهای محافظ سنت قرار داشتند و مدافع عقل‌گرایی در برابر نص‌گرایی، مروج سکولاریسم و عرفی‌گرایی در برابر جهان مقدس سنت‌گرایان، خواهان نوگرایی و قائل به اصل پیشرفت در برابر زیست‌جهان سنت‌گرایان بودند. از اواخر سلسله قاجار به تدریج نهادهای شبه‌مدرن در ایران شکل گرفت و زیست‌بوم جدیدی را برای پاره‌ای از روشن‌فکران نوگرای ایران فراهم آورد. رویارویی سنت و مدرنیته و سیطره روزافزون ارزش‌های مدرن بر جهان سنتی واکنش‌های متعددی را برانگیخت. این رویارویی و تعارض برخی از جریان‌های سنتی را به درپیش‌گرفتن مواضع تند در برابر تجدد واداشت و آنها را برانگیخت تا از موضعی پیشامدرن به مقاومت در برابر جهان مدرن پردازند (نوابخش و کریمی، ۱۳۸۸، ص ۳۴).

ازجمله پیش‌فرض‌های جریان تجددگرای ایرانی این بود که گام نخست برای مدرن شدن فرد ایرانی، تشبه به اروپایی‌ها در تمامی شئون است. مجله کاهه یکی از مجلاتی است که نقش مهمی در گسترش اندیشه جریان روشن‌فکری در ایران داشت. تقی‌زاده در آغاز کار دوره دوم کاهه یادداشت کرد: «حالا که جنگ ختم شده، کاهه نیز دوره جنگی خود را ختم شده می‌داند و روزنامه‌ای می‌شود که مندرجات آن بیشتر مقالات علمی و ادبی و تاریخی خواهد بود و مسلک و مقصدش بیشتر از هرچیز ترویج تمدن اروپایی است در ایران، جهان بر ضد تعصب، خدمت به حفظ ملیت و وحدت ملی ایران، مجاهدت در پاکیزگی و حفظ زبان و ادبیات فارسی. وظیفه اول همه وطن‌دوستان ایران قبول و ترویج تمدن اروپا بلاشرط و قید و تسلیم مطلق شدن به اروپا و اخذ آداب و عادات و رسوم و تربیت و علوم و صنایع و زندگی و کل اوضاع فرنگستان است بدون هیچ استثناء؛ به سخن دیگر ایران باید ظاهراً و باطناً، جسماً و روحاً فرنگی مآب شود و بس» (کاهه، ش ۲۲، ۲۶ ژانویه ۱۹۲۰، نقل از میرزایی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۴۱). از سوی دیگر برخی روشن‌فکران تجددگرا به این مطلب اذعان داشتند که برای رفتن به سمت ایران متجدد می‌بایست از تغییرات در حوزه زنان آغاز کنیم. نخستین بار در جریان انقلاب مشروطه، مباحثی مانند آموزش زنان، حقوق زنان و به‌ویژه مسئله پوشش و حجاب زنان به مسئله‌هایی برای نزاع‌های گفتمانی نیروهای اجتماعی در ایران تبدیل شد. در ذهنیت جریان تجددگرای ایرانی مابین دو مفهوم حجاب و توسعه، همبستگی وجود داشت. به تدریج بستر برای به چالش کشیدن حجاب زن ایرانی از سوی

محافل تجددخواه آغاز شد و در اشعار شاعران^۱ و مجلات و مطبوعات انعکاس یافت. البته در این رویارویی، نیروهای اجتماعی مدافع سنت نیز به مقابله پرداختند و با بهره‌گیری از همان ابزار فرهنگی جریان رقیب، اشعار بسیاری در دفاع از شرعی بودن حکم حجاب و نبود ارتباط میان رفع حجاب و تمدن و ترقی سرودند.^۲

ظهور رضا خان در زیست جهان ایرانی

روشن‌فکران که یکی از نیروهای اجتماعی تأثیرگذار در ایران آن روز به شمار می‌آمدند، سه ایده اصلی در ذهن داشتند: تجددخواهی آمرانه، ناسیونالیسم و حکومت مقتدر که اساساً بدون هم قابل تصور نبودند. آنها آمال خود را در حکومتی نیرومند و در ابرمردی می‌دیدند که با نیروی مقتدرش بتواند آسایش را به کشور بازگرداند، آن را متحد کند و ملتی «نو» و «مترقی» بسازد (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۲۰). با بروز ناکارآمدی حکومت قاجاریه در حفظ امنیت اجتماعی و تحقق ایدئال‌های روشن‌فکران، آنان در یک قهر سیاسی سازمان‌یافته، تمام توان خود را در کفه ترازوی رضا خان قرار دادند که به زعم آنان به اندازه کافی قاطع، پیشرو و وطن‌دوست بود (واعظ، ۱۳۸۲، ص ۱۴۰).

نامه فرنگستان یکی از مجلات روشن‌فکری در اواخر دوره قاجار بود که در مقالات سیاسی و اجتماعی، اندیشه تجدد آمرانه را نشر و ترویج می‌داد. در یکی از شماره‌ها در دفاع از ایده دیکتاتور مصلح آمده: «در کشوری که ۹۹ درصد مردم تحت سلطه روحانیون مرتجع هستند، تنها امید ما به موسیلمینی دیگری است تا بتواند قدرت‌های سنتی را از بین ببرد و در نتیجه بینشی نوین، مردمی جدید و کشوری مدرن به وجود آورد» (سمیعی، ۱۳۹۷، ص ۳۵۴). تفکر تجدد آمرانه با گذر از ظرفیت‌های فرهنگ بومی ایرانی و با نگاه مقلدانه به اندیشه و فرهنگ غرب، سنت را عامل اصلی عقب‌ماندگی ایران معرفی می‌کرد و با علم کردن «باستان‌گرایی» تمام تلاش سخت‌افزاری و نرم‌افزاری خود را صرف نفی و طرد سنت و نیروهای اجتماعی محافظ آن و اعمال سیاست‌های نوسازی می‌کرد. مدرنیزاسیون رضا خان شامل سطوح گوناگون سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و

۱. شاعران نوگرا و متجدد حجاب را با عنوان تحقیرآمیز «کفن تیره و سیاه» تعبیر می‌کردند و عامل انحطاط جامعه ایران می‌دانستند (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۱۵۹).

۲. مر مرا هیچ گنه نیست به جز آنکه زخم زین گناه است که تا زنده‌ام، اندر کفتم

آقا سید محمد نطنزی طباطبایی قصیده‌ای طولانی در دفاع از حجاب سروده است:

کسی که نام تمدن برد شب و روز برای رفع حجاب زنان شتاب کند

حجاب زن ز کجا سد باب معرفت است ز رفع پرده چه معلومی اکتساب کند

حقوقی می‌شد و می‌توان از مواردی مانند ایجاد دادگاه‌های مدرن، نظام آموزشی جدید، قانون مدنی، تشکیل ارتش مدرن، یکسان‌سازی پوشاک مردان، استفاده از کلاه پهلوی و کشف حجاب زنان یاد کرد. در دورهٔ رضا شاه «شبه‌مدرنیسم دولتی» و نیز غیردولتی بر دو پایه استوار بود: ۱. نفی همهٔ سنت‌ها، نهادها و ارزش‌های ایرانی که «عقب‌مانده» و خاستگاه حقارت‌های ملی شمرده می‌شدند؛ ۲. اشتیاق سطحی گروهی کوچک، اما روبه‌گسترش از جامعهٔ شهری که به شبه‌مدرنیسم دولتی اعتقاد داشتند و بدون توجه به اینکه در دام نوعی اروپاگرایی مقلدانه افتاده‌اند، عملاً معتقد بودند جامعهٔ ایرانی برای دستیابی به دموکراسی، به دیکتاتوری آهنین نیاز دارد. تفکر غالب جریان روشن‌فکری در ایران چنین بود (تکنابنی، ۱۳۹۴، ص ۱۱).

از سوی دیگر استعمار مهاجم انگلیس پس از دومین دههٔ قرن بیستم و در پی بحران‌های پس از جنگ و به دلیل هراس از گرایش جامعهٔ فقیر ایران به کمونیسم، به اصلاحات روبنایی و مقاومت‌زدایی و تجددمآبی در جامعهٔ ایران نیاز شدید داشت و این همه را باید از طریق طبقه‌ای بی‌اصالت، میان‌تهی و بی‌ریشه پیش می‌برد؛ چراکه طبقهٔ حاکم سنتی (قاجار) تا به این حد مطیع و منقاد نبود. انتخاب رضا خان میرپنج در کنار سیدضیاءالدین طباطبایی و برکشیدن او به مقام وزارت جنگ و سرانجام نصب او به سلطنت در همین راستا انجام گرفت. رضا خان حتی در مقایسه با هم‌ردیف‌های قزاق خود نسبت به مبانی ارزش‌های جامعهٔ اسلامی ایران، بی‌ریشه‌تر و لاقیدتر بود (جعفری، ۱۳۷۳، ص ۲۲).

یرواند آبراهامیان در کتاب مهم خویش تاریخ ایران مدرن ورود رضا خان به عرصهٔ سیاست را آغاز عصر تازه در ایران می‌داند (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ص ۱۲۳). هدف رضا خان از تأسیس نهادهای جدید، اعمال سلطه از مسیر گسترش قدرت دولت در همهٔ بخش‌های کشور از سیاست گرفته تا اقتصاد و اجتماع و ایدئولوژی بود.

پروژه «کشف حجاب»

آرمان رضا خان برای نوسازی سریع و جبران عقب‌ماندگی ایران از کاروان تمدن - به زعم خویش - او را بر آن داشت تا در گام نخست، ظاهر ایرانیان را اصلاح کند. شاه پهلوی تغییرات فرهنگی در زندگی جامعهٔ ایرانی و تشبه به ممالک اروپایی را با لباس مردان آغاز کرد و احکامی مبنی بر متحدالشکل کردن لباس و کلاه مردان صادر نمود.^۱ او می‌دانست اگر بدون بسترسازی و آماده کردن

۱. مادهٔ اول: قانون متحدالشکل نمودن البسه اتباع ایران در داخلهٔ مملکت که در تاریخ ششم دی ماه یک‌هزار و سیصد و هفت شمسی به تصویب شورای ملی رسیده و منضم به این دست خط است، به موقع اجرا گذارده شود. ۱۳۰۷/۱۰/۱۰، نمرهٔ ۶۹۴۹، تصویب‌نامهٔ هیئت وزرا (مرکز بررسی اسناد، ۱۳۷۸، ص ۲۰).

تدریجی افکار عمومی جامعه شریعت‌مدار ایران به سراغ تغییر پوشش و حجاب بانوان و دختران ایرانی بود، با واکنش‌های شدیدی روبه‌رو می‌شود؛ به همین دلیل مداخله فرهنگی خود در عرصه زندگی عمومی ایرانیان را از اصلاح پوشاک آقایان آغاز کرد. پیش از اعلام رسمی کشف حجاب، این مسئله در افواه دهان‌به‌دهان می‌گشت تا با گسترش چنین شایعه‌ای، هم زمینه پذیرش این طرح سنجیده شود و هم مردم آمادگی لازم را برای اعمال چنین برنامه‌ای پیدا کنند و این خبر ناگهانی به سمع عموم نرسد. بر اساس تمهیداتی تا حدودی جامعه برای اجرای چنین طرحی آماده شده بود؛ ولی در برخی استان‌ها مانند تهران، ایالت‌های شمالی کشور و بعضی از قسمت‌های خوزستان و فارس آمادگی بیشتری فراهم آمده بود (صلاح، ۱۳۸۴، ص ۱۷۸).

نخستین مورد کشف حجاب که تحت حمایت حکومت پهلوی رقم خورد، مورد صدیقه دولت‌آبادی بود که در مهر ماه ۱۳۰۶ با کلاه و لباس اروپایی در خیابان‌های تهران ظاهر شد (ر.ک: زن روز، ۱۳۴۷، ش ۱۹۹).

سفر امان‌الله خان و ملکه بدون حجابش به تهران در سال ۱۳۰۷ یکی از نقطه‌عطف‌هایی بود که رضا خان را بر آن داشت تا پروژه کشف حجاب را پیش ببرد؛ اما بازگشت امان‌الله به افغانستان و قیام مردم علیه او و فرار امان‌الله از افغانستان باعث عقب‌نشینی مقطعی رضا خان شد؛ بنابراین گرچه حکم قانونی «کشف حجاب» به‌طور رسمی در هفدهم دی ۱۳۱۴ آغاز شد، ولی این پروژه از مدت‌ها پیش کلید خورده بود. افزون بر گروه‌های تجددخواه و جریان روشن‌فکری، خاندان سلطنتی نیز از سال‌ها پیش به فکر تغییر پوشش و برداشتن حجاب از سر زنان ایرانی بودند. مخبرالسلطنه هدایت نخست‌وزیر رضا خان در خاطرات خود می‌نویسد: «در سنوات ۱۳۰۶ و ۱۳۰۷ ملکه ترویج دکلته می‌کرد و منع چادر نماز» (هدایت، ۱۳۲۹، ص ۵۱۹).

سفر رضا خان به ترکیه باعث تسریع در اجرایی شدن خواست او مبنی بر قانونی شدن حکم «کشف حجاب» شد.^۱ رضا شاه پس از مسافرت به ترکیه در اغلب اوقات ضمن بیان پیشرفت سریع کشور ترکیه از رفع حجاب زنان و آزادی آنان صحبت و تشویق می‌کرد. تا اینکه اوایل خرداد ۱۳۱۴ یک روز هیئت

۱. رضا شاه خطاب به محمود جم (رئیس‌الوزرای جدید) در تاریخ ۱۳۱۴/۹/۱۱ یک ماه پیش از تصویب حکم کشف حجاب می‌گوید: «نزدیک دو سال است که این موضوع (کشف حجاب) سخت فکر مرا به خود مشغول داشته است؛ خصوصاً از وقتی که به ترکیه رفتم و زن‌های آنها را دیدم که پیچه و حجاب را دور انداخته و دوش‌به‌دوش مردهایشان در کارهای مملکت به آنها کمک می‌کنند، دیگر از هرچه زن چادری است، بدم آمده است. اصلاً چادر و چاقچور دشمن ترقی و پیشرفت مردم است» (ر.ک: رستاخیز، ۲۵۳۵، ش ۵۱۱).

دولت را احضار کرد و گفت ما باید صورتاً و سنتاً غربی بشویم (صدر، ۱۳۶۴، ص ۳۰۲). رضا خان در راستای اجرای سیاست‌های تجددطلبانه‌اش برای نوسازی جامعه ایرانی، عزم خود را جزم کرده بود تا بر خلاف بافت فرهنگی و اعتقادی ایرانیان، با حجاب بانوان که در نگاه او از موانع اصلی مسیر تمدن و ترقی است، به مبارزه برخیزد. علی اصغر حکمت از افراد سرشناسی که خود از جمله فعالان پروژه «کشف حجاب» بود، در خاطراتش می‌نویسد: «این همه ترقیاتی که زنان ایرانی از حیث تربیت و تعلیم و مساوات حقوق مدنی و سیاسی و اجتماعی در این زمان همایون به عنایت شاهنشاه آریامهر حاصل کرده‌اند، همه مرهون روز مبارک ۱۷ دی ماه ۱۳۱۴ می‌باشد که در آن روز به اراده و پشتیبانی و امر شاهنشاه پهلوی، ورقی تازه در تاریخ کشور ما گشوده شد» (حکمت، ۱۳۵۵، ص ۸۸). آن‌گونه که مشاهده می‌شود، رضا خان و مردان اطرافش دو مفهوم «تمدن و ترقی» و «حجاب» را مرتبط با هم می‌دانستند و وجود یکی را ناقض طرف دیگر معرفی می‌کردند و بدنه اجتماعی طرفدار این رویکرد (نیروهای اجتماعی تجددخواه) اعم از شاعران و روشن‌فکران این تصویر را در اشعار و مجلات خویش بازنمایی می‌کردند. البته نیروهای محافظ سنت در مقابل ساکت نشستند و عاملیت خود را بروز می‌دادند. حکمت در خاطرات خود می‌نویسد: «این اقدامات مجامع محافظه‌کار را به مخالفت برانگیخت؛ از جمله در شیراز، مجلس جشنی که در فروردین ۱۳۱۴ به همین منظور در مدرسه شاپور فراهم شد، دختران دبستان مهرآیین که بانوی دانشمندی به نام "خانم الا" تأسیس کرده بود، صف منظمی آراسته، بعد از آنکه لایحه خواندند و سرود سرابیدند، به ورزش و ژیمناستیک مشغول شدند. از این معنی، محافل ارتجاعی شهر برآشفته؛ از جمله یکی از اجله علمای روحانی که مرد فعال و دانشمندی بود، تلگرافی به شاه عرض و از وزیر معارف شکایت نمود که این وزیر "علیه ماعلیه" دختران را در ملاعام حاضر کرده به "ترقص" واداشته است. البته اعلی‌حضرات رضا شاه به این تلگراف اعتنا نکرده و عین آن را برای وزیر معارف فرستادند. ماه دیگر برنامه آن بود همراه این اقدامات که از طرف وزارت معارف در داخله مدارس در تمام مملکت به عمل می‌آمد، یک سلسله مقالات به نظم و نثر در جراید منتشر گردد که همه به زبان پند و اندرز و انتقاد از عادات معمولی نقاب و حجاب سخن می‌گفتند. از آن میان قطعه-ای از ایرج میرزا جلال‌الممالک که به طنز سروده بود، انتشاری وسیع یافت» (همان، ص ۹۰).

بر اساس آنچه گذشت، پروژه «کشف حجاب» به مثابه یک گرایش تجددگرایانه همچون بستری برای پیشرفت اجتماعی بازنمایی می‌شد. از جمله اقدامات رضا خان در پیشبرد این پروژه، تغییر در نظام معنایی حول شبکه مفهومی حجاب بود. او بر همین اساس افزون بر صدور فرمان کشف حجاب بانوان، فرمان منع کشف حجاب روسپیان را نیز صادر کرد. در تاریخ جوامع اسلامی، رسم رایج آن بود که معروفه‌ها و آوازه‌خوانان از حجاب معاف باشند و زنان محجبه به

لحاظ جایگاه اجتماعی در سطوح بالا قرار داشتند. با نوسازی فرهنگی رضا خان در پروژه حجاب، این سلسله مراتب وارونه شد. اگر در نظم پیشین، بانوان محجبه در بالاترین سطح اجتماعی قرار داشتند، در نظم جدید به پایین‌ترین سطح تنزل می‌یافتند. این تحول از طریق توزیع امتیازات مادی و مناصب و منزلت‌ها رقم خورد. تحصیل، اشتغال و مشارکت اجتماعی از جمله امتیازاتی بود که نصیب زنان کشف حجاب کرده می‌شد. هدف دستگاه حاکم جا انداختن این ذهنیت بود که بی‌حجابی نماد ترقی و پیشرفت و تضمین‌کننده دسترسی به جایگاه اجتماعی بالاست و در نقطه مقابل، حجاب و پرده‌پوشی مظهر عقب‌ماندگی، طرد شدن از قواعد تمدن و تعلق به پایین‌ترین سطح از قدرت و منزلت اجتماعی است (صادقی، ۱۳۹۲، ص ۳۳).

همچنین حضور میسیونرهای مذهبی و تأسیس مدارس خارجی در آن دوران، بازگشت فرزندان خانواده‌های اشرافی از فرنگ پس از پایان تحصیل، نشر برخی مطبوعات متأثر از فرهنگ غربی و در نهایت فکر تشبه به غرب از جمله عوامل داخلی بود که زمینه اندکی را آن هم محدود به طبقه اشراف جامعه شهری برای اجرای سیاست کشف حجاب فراهم کرد (جعفری، ۱۳۷۳، ص ۲۳). سرانجام از سال ۱۳۰۷ که قانون یکسان‌سازی پوشاک به اجرا گذاشته شد تا سال ۱۳۱۴ که رسماً قانون «کشف حجاب» اعلام شد، رضا خان، جریان روشن‌فکری و مطبوعات تبلیغاتی گسترده‌ای برای همراهی جامعه ایرانی با برداشتن حجاب انجام دادند. البته نیروهای مدافع ارزش‌های اسلامی و بومی به‌ویژه روحانیان^۱ با مقاومت علمی - فرهنگی در برابر این جریان به دفاع از این حکم شرع برخاستند و در یک حرکت علمی قوی، بیشترین رساله‌های حجاب در این دوره تألیف شد (جعفریان، ۱۳۸۰، ص ۳۱).

تیپولوژی مقاومت کنشگران ایرانی

با به اجرا درآمدن سیاست رسمی «کشف حجاب» رضا خان از دی ماه ۱۳۱۴ موج گسترده‌ای از مخالفت‌ها و اشکال‌گوناگونی از مقاومت از سوی نیروها و عاملان اجتماعی مخالف این سیاست فرهنگی شکل گرفت. با رصد اتفاقات آن دوره و بررسی اسناد تاریخی می‌توان شیوه‌های متنوع و متکثر مبارزه و مقابله ایرانیان مخالف با بی‌حجابی را به سه سنخ متفاوت با راهبردهای مقاومتی مختلف تقسیم‌بندی کرد: سنخ اول مقاومت منفعلانه و ترک صحنه درگیری است. این گروه شامل خانواده‌ها و زنانی است که توانایی مبارزه و مقابله مستقیم در برابر دستگاه حاکم را ندارند و برای

۱. البته معدود روحانیانی بودند که به انتخاب خویش یا به زور حکومت با پروژه کشف حجاب همراهی کردند (ر.ک:

جعفریان، ۱۳۸۰، صص ۳۵ و ۵۴).

حفظ حجاب حداکثری خویش، یا با پذیرش محدودیت‌های اجتماعی، خانه‌نشینی را برگزیدند^۱ یا آنکه از ایران به کشورهای همسایه مهاجرت کردند. با سختگیری‌های مأموران شهربانی، برخی خانواده‌های شهرهای مرزنشین شروع به مهاجرت به کشور عراق کردند. در گزارش ۱۷۴۰ مورخه ۱۳۱۴/۱۱/۸ بیان شده: «از خرمشهر، اهالی به طور قاچاق در نتیجه تجدد و تربیت نسوان به خاک عراق رفته‌اند. فوراً دستور مراقبت فوق‌العاده به حکومت و شهربانی محل داده شد» (مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش، ۱۳۷۱، سند ش ۳۵۷، ص ۲۰۱).

مقاومت سیاسی سنخ دیگر مقاومت ایرانیان است که با راهبردهایی همچون اعتراض سیاسی، درگیری با مأموران شهربانی و شکواییه‌نویسی به مراجع قانونی همراه بود. مشخص‌ترین نمونه اعتراض سیاسی به قانون کشف حجاب ماجرای مسجد گوهرشاد است که با پیشتازی نهاد روحانیت و همراهی جامعه متدینان شکل گرفت. نمونه دیگر - چنان‌که پیش‌تر بیان شد - اعتراض سیدحسام‌الدین فالی از علما و متنفذان شیراز به مجلس جشنی در این شهر بود با حضور وزیر معارف برگزار شد. حکمت در خاطرات خود می‌نویسد: «دختران صف منظمی آراسته، بعد از آنکه لایحه خواندند و سرود سراییدند، به ورزش و ژیمناستیک مشغول شدند» (حکمت، ۱۳۵۵، ص ۸۹). روز بعد این خبر مانند بمب در شهر صدا کرد و موجب سروصدای مردم شد و عده زیادی از مردم در مسجد وکیل اجتماع کردند. سیدحسام‌الدین فالی به منبر رفت و سخت اعتراض کرد و اعمال جشن را تقبیح و محکوم کرد (آشنا، ۱۳۸۸، ص ۲۳۱).

گروهی از زنان محجبه هنگام تردد در میدان‌های عمومی با سختگیری مأموران شهربانی روبه‌رو می‌شدند که اعتراض آنها به این حکم به درگیری این زنان با مأموران شهربانی می‌انجامید.^۲ البته اعتراض و مخالفت عاملان اجتماعی فقط به کنشگری‌های شخصی محدود نبود و شامل اعتراضات گروهی در قالب حرکت‌های حقوقی نیز می‌شد. یکی از مهم‌ترین راهبردهای جمعی،

۱. در گزارش محرمانه به نمره ۲۳۷۷ مورخه ۱۳۱۵/۱۰/۲۲ آمده: «مقام وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه - تعقیب نامه تلگرافی نمره ۲۳۲۰ معروض می‌دارد ... یگانه علت عدم حضور همانا عدم پیشرفت صحیح تجدد نسوان دامغان می‌باشد؛ زیرا فقط عده‌ای از خانم‌های متعینین محلی چندین مرتبه سنه ماضیه در جشن‌ها و از آن به بعد اساساً از خانه خارج نشده و حتی با غدغن اکید که از طرف حکومت به عمل آمده بود، شب‌ها به حمام می‌رفتند» (مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش، ۱۳۷۱، سند ش ۱۹۰، ص ۱۰۸).

۲. حاج عزیزالله حسینی در مصاحبه خود نقل می‌کند: «یک بار یکی از مأمورین در پناه دیواری مخفی شده بود و هنگام عبور خانمی، چادر را از سر او کشید. خانم محجبه چنان سیلی محکمی به گوش آن مزدور زد که او به دور خودش چرخید و به زمین افتاد» (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، ص ۱۲۸).

شکوائیه‌نویسی به مراجع قانونی از جمله مجلس و نخست‌وزیر بود؛ از جمله نامه زنان یزدی و نامه مردم رشت به مجلس شورای ملی بود.^۱ نهاد روحانیت در این سنخ از مقاومت نیز پیشتازی خود را حفظ کرده بود. مرحوم آیت‌الله کاشانی در عریضه‌ای به نخست‌وزیر، اعتراض خود را چنین اعلام کرده بود: «عجب است با این وضعیات ناهنجار مملکت که ملت از هر حیث دچار زحمت و شدت و محنت است، در گیلان، مأمورین شهربانی و فرمانداری متعرض چادر زن‌های بیچاره که ستر عورت و زندگی لباس خود را به آن می‌نمایند، با کمال سختی و شدت می‌شوند. معلوم نیست این تعدی و اجحاف مطابق کدام قانون و عقل و انصاف می‌باشد. اهالی شرحی به این جانب و ریاست وزارت نوشته‌اند که بعضی آنها تقدیم [می‌شود]. مقتضی است معجلاً دستور جلوگیری داده شود که مزاحمت ننمایند. انتظار نتیجه را دارم» (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، سند ۲۲، ص ۶۲).

سنخ سوم و پایانی مقاومت ایرانیان، مقاومت فرهنگی بود که در شکل‌های گوناگون بروز می‌یافت. بخشی از این مقاومت‌های فرهنگی در قالب حرکت‌های علمی و نخبه‌گرا بود. انتشار بحث‌های مربوط به حجاب در مطبوعات و جراید سبب شد برخی از نویسندگان متدین و روحانی در اندیشه نگارش رساله‌ها و کتاب‌هایی برای مقابله علمی و فرهنگی با این پدیده، آثاری را به نگارش آورند. نگارش این آثار که شمار آنها بسیار زیاد است، از سال ۱۳۲۹ قمری با رساله‌ای که فخرالاسلام در این باره نوشته، آغاز شده و پس از آن همچنان ادامه یافته است. اوج تألیف آنها در فاصله سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۴۶ ق/ ۱۳۰۶-۱۳۰۷ ش^۲ است که تعداد زیادی کتاب و مقاله در ایران

۱. مجلس شورای ملی، ش ۵۳۱۰، مورخه ۱۳۲۰/۷/۲۳.

پس از آنکه آقای پاسپار ۲ شوکتی به شهر رشت ورود نموده‌اند، به عوض اینکه در مقابل بیچارگی اهالی، مرحم خوبی به دل مستمندان و بیچارگان بگذارد و مردم را جذب قلوب خودشان بنمایند، عکس‌العمل نموده و آگهی انتشار نموده‌اند در خصوص چند متر پارچه‌ای که زنان بینوا و بیچارگان محض پوشانیدن بدن خود از سرما و گرما به نام «چادر» استعمال می‌شود و بر سر خود می‌گذارند که مفاد آن این است که چون چادر بانوان با رنگ‌های مختلف است، در انظار جلوه خوبی نمی‌کند؛ لذا به مأمورین انتظامی دستور داده شده که جلوگیری از چادرها بشود؛ رفتار خشن و ناهنجار مأمورین بی‌رحم شهربانی مثال جلادهای دوره استبدادی که هر بیننده را به رقت می‌آورد. از این لحاظ استدعا داریم ظلم و تعدی را که مأمورین شهربانی به بینویان وارد می‌سازند و افکار و عقاید اهالی را محترم نمی‌شمرند، توجه فرموده و به حال یک مشت پیرزنان و بیچارگان رحم نمایید و نگذارید به یک مشت ملت ستم‌دیده این قدر ستم روا دارند (مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش، ۱۳۷۱، سند ش ۵۶۷، ص ۳۲۱).

۲. قابل ذکر است که بدعت کشف حجاب از سوی برخی بانوان فرنگ‌گرفته و تحصیل‌کرده از زمان مشروطه وجود داشت و نگارش کتاب‌ها از سوی روحانیان و علما در دفاع از حکم شرعی حجاب، مدتی پیش از حکم کشف حجاب رضا خان آغاز شده بود.

و عراق در این باره نوشته شد (جعفریان، ۱۳۸۰، ص ۳۵).

مقاومت فرهنگی ایرانیان در رویکردهای علمی و نخبه‌گرا منحصر نماند و مردم عادی نیز با بروز عاملیت‌های فردی خویش در بستر زندگی روزمره به مقابله با مداخله فرهنگی از بالا به پایین و سرکوبگرانه رضا خان پرداختند و از سنت‌های تاریخی و فرهنگی خویش محافظت کردند.

مقاومت فرهنگی ایرانیان در بستر زندگی روزمره

با مطالعه و بررسی دوره تاریخی جریان کشف حجاب شاهد کنش‌های مقاومت‌آمیز زنان و خانواده‌های ایرانی در بستر زندگی روزمره هستیم؛ برای نمونه زنان و دختران ایرانی برای محافظت از اعتقادات دینی خویش بدون آنکه با صدای بلند در برابر ساختار سرکوبگر رضا خانی قرار بگیرند، با بهره‌گیری از خلاقیت‌های شخصی و مبتنی بر عاملیت فردی - همان‌گونه که نظریه پردازان مطالعات فرهنگی همچون بنت و دو سرتو مطرح کردند - دست به ابتکاراتی همچون طراحی لباس‌های بلند و کلاه‌هایی که تمامی موی سر را بپوشاند، زدند تا بتوانند حتی المقدور به حکم شریعت عمل کنند یا آنکه از کلاه‌گیس استفاده می‌کردند تا موی سر را بپوشانند.^۱ آبراهامیان در کتاب خویش بیان می‌کند: «بنا به گزارش کنسول انگلیس، امتناع‌کنندگان از این فرمان به مراکز پلیس معرفی می‌شدند. همسر یکی از استانداران کشور بر اثر نارضایتی از اجرای این فرمان دست به خودکشی زد. بسیاری از زنان نیز ناگزیر به پوشیدن روسری‌های بلند و لباس‌هایی با یقه بسته تا زیر گلو روی آوردند» (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ص ۱۷۶).

عاملیت‌های زنانه و خلاقیت‌های فردی که به تعبیر دو سرتو، ضعیف‌ترهای خلاق و منعطف ساختاری را که شامل قوی‌ترهای سنگین و سازمان‌یافته‌اند، به چالش می‌کشند. چندین سند تاریخی در مورد رویارویی این چنینی بانوان ایرانی در ایالت‌ها و استانداری‌های گوناگون وجود دارد؛^۲ برای نمونه وزارت داخله ایالت خراسان در اداره شهربانی سبزوار سندی محرمانه با چنین

۱. حجت‌الاسلام موسوی امام جماعت مسجد عمار یاسر در خاطرات خود می‌گوید: «چیزی که خودم از نزدیک شاهد بودم، این بود که زن‌ها کشف حجاب بودند و البته خوب‌هایشان بیرون نمی‌رفتند و یک عده‌ای هم کلاه‌گیس درست کرده بودند و در آخر کلاهشان دُمی داشت که موهایشان را توی آن می‌گذاشتند و مجبور می‌شدند با آن می‌آمدند که خیلی هم بدقیافه بود» (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، ص ۱۳۲).

۲. حجت‌الاسلام دشتیانه امام جماعت مسجد الرسول نازی‌آباد تهران در مصاحبه‌ای نقل می‌کند: «از حدود سال ۱۳۱۴ زمزمه متحدالشکل بودن و کشف حجاب زنان شروع شد و به آنجا رسید که پاسبان‌ها چادر را از سر زن‌ها می‌کشیدند. در آن موقع، جشن‌هایی می‌گرفتند و خانواده‌های محترم را دعوت می‌کردند و مجبورشان می‌کردند که خانم‌هایشان بدون چادر شرکت کنند و تا جایی که یاد دارم، زن‌های محترم اشک می‌ریختند و حاضر نمی‌شدند بروند. اگر هم مجبورشان می‌کردند، عینک دودی

محتوایی دارد: «اداره شهربانی سبزوار - اغلب دیده می‌شود بیشتر بانوان سبزوار در موقع رفت‌وآمد در شهر، لبه دور گردن پالتو یا روپوش خود را طوری بی‌تناسب بلند کرده‌اند که به واسطه آن می‌خواهند خود را محفوظ در حجاب داشته باشند. چون مشاهده این منظره در معابر، بدنما و مخالف وضعیت امروزه می‌باشد، لازم است در حدود دستورات از این قبیل بانوان که با این طریق لباس بیرون می‌آیند، جلوگیری و ممانعت به عمل آید» (حکومت سبزوار به شهربانی سبزوار، ۱۵ آذر ۱۳۱۶) (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، سند ش ۴، ص ۴۱).

یکی دیگر از مصادیق کنش مقاوم خانواده‌های ایرانی در بستر زندگی روزمره، ایجاد تغییرات در استفاده از حمام عمومی بود. برخی خانواده‌هایی که خانه‌شان در نزدیکی حمام بود، همسایه‌های خود را از پشت‌بام خانه به حمام منتقل می‌کردند^۱ یا خانواده‌هایی که تمکن مالی داشتند، شروع به ساختن حمام در خانه کردند. گاهی نیز مردان محله در بین راه خانه تا حمام در نقاط مختلف نگاهیانی می‌دادند تا زنان باحجاب بدون ترس از تعرض مأموران دولتی از حمام‌های عمومی استفاده کنند (جمشیدی‌ها و نجفیان رضوی، ۱۳۹۰، ص ۴۶). سندی تاریخی از ریاست اداره کل احصائیه و ثبت‌احوال از سال ۱۳۱۵ وجود دارد که این مطلب را تأیید می‌کند: «ریاست اداره کل احصائیه و ثبت‌احوال: با نهایت ادب و کمال احترام، راپورت دوماره مربوط به هیئت تفتیشیه ذیلاً به عرض عالی می‌رساند: ... در حالتی که صرف‌نظر از کنفرانس‌ها و دعوت‌های معمولی در باغ ملی و غیره کلیه خانم‌های مأمورین دولتی برای ترغیب اهالی، قسمتی از امور خانه‌داری خود فروگذاشته و همه‌روزه عصر با چهره بشاش و خرمی هرچه تمام‌تر با فرق و اندام بی‌چادر در کوچه - بازار - خیابان عبور می‌کنند، مع‌الوصف تأثیر بر اهالی نبخشید و از طریق بام‌های خود، ایاب و ذهاب برای ملاقات یکدیگر باز و در ساختمان حمام رمزاً صورت داده شود. نمره ۱۶۵۱۳ واصل منتظر حسن نتیجه اقدامات ایالت است که این منظور با نهایت پیشرفت حاصل کند - نمره ۳۸، ۱۳۱۵/۱/۴ - (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، سند ش ۱۷، ص ۵۲).

می‌زدند و یک جوری سرشان را می‌پوشاندند و لباس بلند با آستین بلند و دستکش و جوراب ضخیم می‌پوشیدند» (مصاحبه در تاریخ ۱۳۷۳/۱/۱۷، نقل از مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، ص ۱۳۰).

۱. رونوشت گزارش مدیر دفتر پست و تلگراف گناباد به عرض می‌رساند اصولاً در قصبه گناباد و شانزده قریه اطراف امر رفع حجاب به هیچ‌وجه پیشرفت ندارد ... بیست نفر زن گنابادی در معابر ندیده، مگر فقط خانواده مأمورین ... چنانچه زن‌ها مجبور باشند برای استحمام از منزل خارج شوند، از روی پشت‌بام منازل یکدیگر داخل حمام می‌شوند (مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش، ۱۳۷۱، سند ش ۳۱۲، ص ۱۷۶).

سرپیچی و مقاومت در برابر فرمان پهلوی اول در مورد کشف حجاب مختص زنان عادی نبود؛ بلکه همسران و دختران کارمندان دولت نیز با درپیش گرفتن راهبردهایی همچون بهانه کردن بیماری و مسافرت از حضور در جشن‌های مختلط و بدون پوشش شرعی خودداری می‌کردند. بخشنامه کلی رئیس‌الوزرا به تمام وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی دو سال پس از حکم به کشف حجاب مؤید این مطلب است: «ریاست وزرا، شماره ۱۶۳۲۰، تاریخ ۱۳۱۶/۱۲/۴، محرمانه مستقیم. بخشنامه به تمام وزارتخانه‌ها و ادارات مستقل ۱۳۱۶/۱۲/۱- از قرار اطلاعاتی که به ریاست وزرا می‌رسد، مأمورین ادارات دولتی در بعضی استان‌ها و شهرستان‌ها از قبیل نقاط آذربایجان از حضور در مجالس جشن ۱۷ دی و سخنرانی‌ها و نمایش‌های اخلاقی و غیره که انجمن ادبی و کارکنان معارف تشکیل می‌دهند، خودداری و با عذرهای غیرموجه، یا حاضر نشده و یا در صورت حضور، خانم‌های خود را همراه نمی‌آورند و چون حضور مأمورین دولت با خانم‌هایشان در مجالس و اجتماعات مزبور باید سرمشق اهالی محل بوده و موجب تشویق و ترغیب آنها فراهم گردد، مقرر فرمایند به مأمورین خود در استان‌ها دستور مؤکد صادر نمایند که حضور در مجالس و جشن‌های فوق‌الذکر از وظایف حتمی مأمورین دولت بوده و باید به اتفاق خانم‌هایشان حضور به هم رسانند تا بدین وسیله وسایل تشویق و ترغیب اهالی محل فراهم شده، در پیشرفت نهضت بانوان و آشنایی اهالی به اجتماعات، اقدام مؤثری شده باشد» (سند ش ۷، ص ۴۳، نقل از مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، ص ۴۳).

بر اساس دیدگاه جان فیسک در این نوع مواجهه‌ها اگرچه ساختار حاکم دارای قدرت زیادی است؛ اما عاملان و کنشگران مخالف با ساختار نیز فاقد قدرت نیستند و با راهبردهایی همچون طفره رفتن در شکل فرار از کنترل‌های اجتماعی و انضباطی، جاخالی دادن، دم به تله ندادن، در رفتن و دور زدن احکامی که ساختار حاکم اعمال می‌کند، به مقاومت می‌پردازند. به گفته یکی از مأموران امنیه، زن‌های روستایی و عشایری برای آنکه از اجرای دستور طفره روند و در چنگال مأموران نیفتند، صبح‌ها خیلی زود از خانه خارج می‌شدند و از بیراهه به محل کار خود می‌رفتند و عصرها هنگامی باز می‌گشتند که هوا کاملاً تاریک شده بود یا رو به تاریکی می‌رفت. در بعضی مواقع نیز با دادن مبلغی پول به رئیس پاسگاه، آزادی عمل می‌یافتند (صلاح، ۱۳۸۴، ص ۲۰۰).

میشل دو سرتو در بحث راهبردهای مقاومت از حیل‌های فریبکارانه و حقه زدن نام می‌برد؛ مواردی که در مقاومت مردمی ایرانیان نیز دیده می‌شود. در اسناد تاریخی، این مطلب موجود است که یکی از راهکارهای مردم مخالف با کشف حجاب، ایجاد شایعه در خصوص لغو این حکم بود یا با انتخاب کنش‌های طردی همچون دشنام دادن به زنانی که کشف حجاب کرده بودند، سعی در

ایجاد بار روانی و هزینه اجتماعی داشتند تا از اجرایی شدن این قانون جلوگیری کنند. وزارت کشور، اداره کل شهربانی: «محترماً معروض می‌دارد بر طبق گزارش شهربانی اصفهان اخیراً بیشتر زن‌ها در داخله شهر با چادر نماز یا چادر سیاه آمدورفت نموده و حتی در درشکه و اتوبوس هم به همین صورت دیده می‌شوند و نسبت به بانوانی که بدون چادر هستند، اعتراض و آنها را با الفاظ رکیک و زننده ملامت و برگ‌هایی هم (ظاهراً رونوشت شرحی می‌باشد که از طرف مرحوم آقای فروغی (نخست‌وزیر وقت) به عنوان آقای حاج سیدابوالقاسم کاشانی در تهران نوشته شده است) بین مردم منتشر می‌کنند. موقعی که یکی از پاسبان‌ها در پاسگاه مربوطه به بانویی که با چادر بوده، اخطار نموده است چادر را از سر بردارد، کریم نام درودگر برگ منتشره را به پاسبان داده است. مشارالیه در بازجویی اظهار نموده است برگ مزبور را در مجالس روضه‌خوانی در دست مردم مشاهده کرده است»^۱ (سند ش ۲۴، ص ۶۴، نقل از مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰، ص ۶۴).

در میان خود درباریان و مردان اطراف رضا خان نیز مخالفانی با این گونه تغییرات فرهنگی وجود داشت؛ از جمله «مخبرالسلطنه هدایت» که به مدت شش سال نخست‌وزیری دولت رضا خان را بر عهده داشت، در کتاب خاطرات و خطرات خویش می‌نویسد: «در این اوقات، روزی به شاه عرض کردم تمدنی که آوازه‌اش عالم‌گیر است، دو تمدن است: یکی تمدن تظاهرات در بلوارها؛ یکی تمدن ناشی از لابراتوارها. تمدنی که مفید است و قابل تقلید، تمدن ناشی از لابراتوارها و کتابخانه‌هاست. گمان کردم به این عرض من توجهی فرموده‌اند آثاری که بیشتر ظاهر شد، تمدن بولوارها بود که به کار لاله‌زار می‌خورد و مردم بی‌بندوبار خواستار بودند (هدایت، ۱۳۲۹، ص ۴۸۸). هدایت در جای دیگر از خاطرات خویش نقل می‌کند: «یک رشته از عرایض مهم چاکر را فقط به حضور مبارک می‌توانم عرض کنم و آن این است که نه فقط باید توجه دولت به رشته تعلیمات عرفی باشد؛ بلکه تعلیمات اخلاقی به همان درجه از اهمیت است. دیانت ستون اخلاق ملت است، دیانت پلیس مخفی است، رابطه معنوی افراد قوم است؛ محرک تعصب حس برادری و یآوری تسکین خاطر در ماندگان، تسلیت بیچارگان. در همه شهرهای اروپا^۲ عده نظمیه به مراتب بیش از تهران است و امنیت تهران را ندارند و پاریس که به اشتباه معروف به کانون آزادی، مساوات و برادری است، شبی نیست که یکی دو قتل در آن واقع نشود» (همان، ص ۴۸۴).

مخبرالسلطنه بیان می‌کند که خانواده شاه به خصوص ملکه نیز با این جریان همراهی کرد؛ اما برخی

۱. تاریخ ۱۳۲۹/۱۰/۲۹. ۲۱۲۲/۶۱۴۰ ب اداره سیاسی شماره ۴۷۰۵.

۲. اروپا.

از زنان دربار از جمله همسر وی مقاومت کرده و نمی‌پذیرفتند. او در خاطرات خویش می‌نویسد: «ملکه ترویج دکلمه و منع چادر می‌کرد و عیال من که به اندرون می‌رفت و چادر نماز داشت، مورد ایراد می‌شد، آخر ترک رفتن کرد» (همان، ص ۵۱۹). یکی دیگر از مردان دربار که به مقاومت نرم در برابر حکم کشف حجاب رضا خان می‌پرداخت، صدرا لاشراف است. صدر در خاطرات خویش ذکر می‌کند که گرچه در مراسم کشف حجاب شرکت کرده است؛ اما از به همراه آوردن همسرش به بهانه آنکه مریضه است، خودداری نموده است (صدر، ۱۳۶۴، ص ۱۱).

در پایان آنکه با مرور اسناد تاریخی دوره «کشف حجاب» مشخص می‌شود به‌رغم رویکرد سرکوبگرانه و به‌شدت خشن رضا خان و دستگاه حاکمه در پروژه نوسازی فرهنگی آمرانه جامعه ایرانی، به دلیل انطباق نداشتن این تغییر فرهنگی با اقتضانات فرهنگی - اعتقادی و الزامات تاریخی، زیست‌بوم ایرانیان با مقاومت کنشگران ایرانی روبه‌رو شد. به دلیل فضای خفقان شدید رضا خانی و سرکوب اعتراضات جمعی و سازمان‌یافته، نیروهای مدافع سنت با در نظر گرفتن مقدمات و امکانات خود به مقاومت نرم در بستر زندگی روزمره روی آوردند و با سازوکارها و در نظر گرفتن تاکتیک‌هایی در محافظت از ارزش‌ها و اعتقادات خویش می‌کوشیدند.

نتیجه‌گیری

غالب نگاه‌ها در خصوص پروژه کشف حجاب مبتنی بر همراهی از سر اجبار اکثریت جامعه ایرانی است و کمتر مقاومت ایرانیان به‌ویژه مقاومت‌های نرم و فرهنگی دیده شده است. مسئله اصلی این پژوهش فرایندها و سازوکارهای مقاومت در برابر این پروژه است.

مسئله پوشش و حجاب زن ایرانی از نقاط اصلی درگیری دو گفتمان تجددگرا و محافظان سنت بود. توسعه‌یافتگی و مدرن شدن ایران نقطه آمال جریان روشن‌فکری بود و برای رسیدن به این نقطه به شخصیتی همچون رضا خان نیاز داشتند که با زور سرنیزه و نگاه سرکوبگرانه، ایران و ایرانی را (به زعم خویش) به دروازه‌های تمدن و پیشرفت برسانند. جریان تجددگرا یکی از موانع اصلی برای رسیدن به ایران مدرن را پرده‌پوشی و حجاب زن ایرانی معرفی و بر ساخت می‌کند. رضا خان که مدرنیزاسیون ایران را در دستور کار خویش قرار داده بود، چادر زن ایرانی را عامل عقب‌ماندگی می‌دانست و با تمام قدرت به مقابله با آن برخاست. در مقابل، نیروهای اجتماعی مؤثر از جمله روحانیان و خانواده‌های ایرانی که با این رویکرد مخالف بودند و انسان ایرانی را دارای یک هویت تاریخی با مؤلفه‌های فرهنگی و اعتقادی خاص خود می‌دانستند، از طریق سازوکارهای گوناگون به مقاومت پرداختند. یکی از بسترهای مهم جریان مقاومت در آن دوره تاریخی که فاقد قدرت سخت‌افزاری بودند، بستر زندگی روزمره و خلاقیت‌های فردی بود.

در این مقاله نشان داده شد مقاومت ایرانیان در برابر مداخله فرهنگی مستقیم رضا خان در پروژه «کشف حجاب» مقاومتی یکسان نیست و شامل لایه‌ها و سطوح متکثری است که می‌توان آن را به سه بخش سنخ‌بندی کرد: سنخ اول «مقاومت منفعلانه» و ترک صحنه درگیری است. راهبرد این گروه مهاجرت و خانه‌نشینی است. برخی از خانواده‌های ایرانی در برابر این حکمی که قانون از آن حمایت می‌کرد، توان مقاومت فعالانه را نداشتند و با مهاجرت به کشورهای اطراف مانند عراق از اجرای حکم رضا خان سر باز زدند. گروهی از زنان و دختران ایرانی نیز با پذیرش محدودیت‌های اجتماعی، خانه‌نشینی در پیش گرفتند و متعهد به ارزش‌ها و هنجارهای دینی باقی ماندند.

سنخ دوم «مقاومت سیاسی» است که شامل طیفی از واکنش‌ها از جمله اعتراض سیاسی، درگیری با مأموران شهربانی و شکواییه‌نویسی به مراجع قانونی همچون مجلس و نخست‌وزیر است. سنخ سوم «مقاومت فرهنگی» عاملان اجتماعی محافظ سنت در برابر موج مدرنیزاسیون رضا خانی در تاریخ ایران معاصر است. بخش زیادی از زنان، خانواده‌ها و روحانیان از جمله نیروهای اجتماعی تأثیرگذار در جریان این مقاومت هستند.

نوع کنش‌ها و راهبردهای مقاومت هر یک از این نیروهای اجتماعی با یکدیگر متفاوت است. در حالی که در کنش‌های مقاومت سیاسی، گروه‌های مقاومت در صدد با کنش سیاسی و صف‌بندی شفاف همراه با اعتراض در برابر جریان رقیب قرار گیرند، در مقاومت فرهنگی، نیروها بدون تقابل رودررو با سازوکار قدرت، در بستر زندگی روزمره یا حرکت‌های فرهنگی (سرودن اشعار) و علمی (نگارش رسائل حجاییه) به محافظت از سنت می‌پردازند.

منابع و مأخذ

۱. آبراهامیان، یرواند؛ تاریخ ایران مدرن؛ ترجمه محمدابراهیم فتاحی؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۹.
۲. آشنا، حسام‌الدین؛ از سیاست تا فرهنگ: سیاست‌های فرهنگی دولت در ایران (۱۳۰۴-۱۳۲۰)؛ تهران: سروش، ۱۳۸۸.
۳. بنت، اندی؛ فرهنگ و زندگی روزمره؛ ترجمه لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان؛ تهران: اختران، ۱۳۸۶.
۴. تنکابنی، حمید؛ «فرهنگ سیاسی اقتدارگرا و ساختار دیوان‌سالاری دولت در پهلوی اول»؛ جامعه‌شناسی تاریخی، س ۷، ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۴، ص ۱-۲۶.
۵. جعفری، مرتضی؛ واقعه کشف حجاب: اسناد منتشر نشده از واقعه کشف حجاب در عصر رضا خان؛ تهران: سازمان مدارک فرهنگ انقلاب اسلامی و مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۳.
۶. جعفریان، رسول؛ رسائل حجابیه: شصت سال تلاش علمی در برابر بدعت کشف حجاب؛ ج ۱؛ قم: دلیل ما، ۱۳۸۰.
۷. جعفریان، رسول؛ داستان حجاب در ایران پیش از انقلاب؛ تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
۸. جمشیدی‌ها، غلامرضا و لیلا نجفیان رضوی؛ «شیوه‌های مختلف مقاومت مردم ایران در برابر دستور حکومتی کشف حجاب در دوره پهلوی»؛ زن در فرهنگ و هنر (پژوهش زنان)، س ۲، ش ۳، بهار ۱۳۹۰، ص ۳۷-۵۶.
۹. حکمت، علی‌اصغر؛ سی خاطره از عصر فرخنده پهلوی؛ تهران: وحید، ۱۳۵۵.
۱۰. رضایی، محمد؛ تحلیلی از زندگی روزمره دانش‌آموزی؛ تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ، ۱۳۸۶.
۱۱. سمیعی، محمد؛ نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؛ تهران: نی، ۱۳۹۷.
۱۲. شفیعی، سمیه‌سادات؛ «سیری در رویکردهای نظری متأخر به مقاومت»؛ فصلنامه علوم اجتماعی، ش ۶۴، بهار ۱۳۹۳، ص ۱۳۹-۱۸۶.
۱۳. صادقی، فاطمه؛ زنان، قدرت و مقاومت در ایران پس از انقلاب؛ لندن: زنان و قوانین در جوامع مسلمان، ۲۰۱۱م.
۱۴. صادقی، فاطمه؛ کشف حجاب: بازخوانی یک مداخله مدرن؛ تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۲.

۱۵. صدر، محسن؛ خاطرات صدراالاشراف؛ تهران: انتشارات وحید، ۱۳۶۴.
۱۶. صلاح، مهدی؛ کشف حجاب، زمینه‌ها، پیامدها و واکنش‌ها؛ تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۴.
۱۷. کاستلز، مانوئل؛ عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ؛ ترجمه علی پایا، احمد علیقلیان و افشین خاکباز، ج ۱، تهران: طرح نو، ۱۳۸۰.
۱۸. کرایب، یان؛ نظریه اجتماعی کلاسیک، مقدمه‌ای بر اندیشه مارکس، وبر، دورکهایم، زیمل؛ ترجمه شهناز مسماپرست؛ تهران: آگه، ۱۳۸۲.
۱۹. مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش؛ خشونت و فرهنگ: اسناد محرمانه کشف حجاب (۱۳۲۲-۱۳۱۳)؛ تهران: مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش، ۱۳۷۱.
۲۰. مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات؛ تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد؛ تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.
۲۱. مؤسسه فرهنگی قدر ولایت؛ حکایت کشف حجاب ۱ و ۲؛ تهران: مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۸۰.
۲۲. میرزایی، بیژن و مرتضی محمودی و علی کریمی و علی اصغر زرگر؛ «بررسی نقش روشن‌فکران در به قدرت رسیدن رضا خان»؛ علوم سیاسی، س ۱۵، ش ۴۷، ۱۳۹۸، ص ۲۱-۵۰.
۲۳. نوابخش، مهرداد و فاروق کریمی؛ «روشن‌فکر و توسعه؛ با تأکید بر کارکرد جامعه‌شناختی روشن‌فکر ایرانی»؛ مطالعات سیاسی، س ۲، ش ۶، زمستان ۱۳۸۸، ص ۳۳-۴۶.
۲۴. واعظ، نفیسه؛ «انتقال قدرت از قاجاریه به پهلوی»؛ علوم سیاسی، ش ۴، زمستان ۱۳۸۲، ص ۱۲۹-۱۴۸.
۲۵. هدایت، مهدی‌قلی؛ خاطرات و خطرات؛ تهران: رنگین، ۱۳۲۹.
- روزنامه و مجلات
۲۶. رستاخیز (روزنامه)، صاحب‌امتیاز: مجید یکتایی، ۲۵۳۵.
۲۷. زن روز (مجله)، صاحب‌امتیاز: قاسم طاهباز، سردبیر: مجید دوامی، ۱۳۴۷.